

An Ethnographic Study of Women's Mourning Gatherings in the Arbaeen Walking Ritual

(Case Study: Description and Examination of Two Women's Mourning Gatherings in the City of Karbala, 2023AD) / A fluid sacred life in the midst of a religious meta-ritual

Akram Garousi, PhD student in sociology, Kharazmi University, Tehran, Iran. (Corresponding author)
Email: a.garousi91@gmail.com

Saeed TavoosiMasroor, Faculty member of Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.
Email: saeed.tavoosi@atu.ac.ir

Extended Abstract

Introduction: Religious mourning ceremonies in Shiite communities have traditionally been conducted in different forms, depending on religious norms, customary practices, and the composition of participants and ritual performers. These ceremonies generally fall into three categories: (1) gatherings attended by both men and women, in which the speakers and reciters are men; (2) gatherings attended exclusively by men, where the speakers and reciters are likewise men; and (3) gatherings attended exclusively by women, in which the preachers, reciters, and eulogists may be women and, in some cases, men.

Given the specific religious regulations and cultural norms within Islam and Shiism regarding women's bodily covering, vocal expression, and public visibility, many of the roles played by women in mourning rituals have historically remained outside public view and have taken place within gender-segregated spaces. This circumstance, together with the limited documentation of women's religious activities, has resulted in relatively few recorded accounts of women's participation in mourning ceremonies. Nevertheless, historical evidence and ethnographic reports from different periods, regions of Iran, and other Shiite communities demonstrate that women have actively participated in and contributed to a variety of mourning practices associated with the commemoration of the Karbala event. These accounts reveal that while Shiite beliefs and ritual frameworks share common universal elements, the religious experiences of Shiite women have been diverse across different social and cultural contexts.

Women's mourning ceremonies conducted within the context of the Arba'in pilgrimage and walking ritual likewise possess distinctive structural and functional characteristics. This study seeks to describe, analyze, and interpret some of these characteristics through ethnographic observation of women's mourning gatherings during the Arba'in pilgrimage.

Methods: This study employs a qualitative approach and an ethnographic research method. Ethnography may be understood as both the science and the art of describing a human group, including its institutions, social interactions, material culture, and systems of belief.

The researcher, who is herself a woman, participated in the Arba'in pilgrimage in Iraq for more than five consecutive years, with the exception of a two-year interruption during the COVID-19 pandemic (2020-2021). This sustained engagement provided opportunities for direct observation, participant observation, informal conversations, and in-depth interviews, particularly with female pilgrims.

Among the field phenomena that attracted particular attention were women's mourning

gatherings held along the Arba'in pilgrimage route. Given religious sensitivities concerning women's bodily visibility, vocal performance, and image recording, as well as participants' concerns regarding privacy and representation, the research was conducted and reported in accordance with appropriate ethical considerations. Particular care was taken to respect participants' expectations and cultural norms throughout the research process.

Findings: Like any social phenomenon, women's mourning gatherings held within the temporal and spatial context of the Arba'in pilgrimage possess distinctive formal and thematic characteristics. Based on ethnographic accounts of two women's mourning assemblies observed along the pilgrimage route and in the city of Karbala in 2023, several key features can be identified.

From a formal perspective, these gatherings can be analyzed in terms of participants' dress and appearance, modes of mourning performance, and the organization of ritual space. The attire of female participants, whether Iraqi or from other national and ethnic backgrounds, generally reflects the practical requirements of a long and demanding pilgrimage undertaken under challenging conditions.

Other notable characteristics include the informal and often circular arrangement of participants, usually without distinctions based on age, social status, nationality, or ethnicity; close and direct interaction between pilgrims and female reciters or eulogists; the performance and reception of elegies in multiple languages and cultural styles; and the largely spontaneous organization of the gatherings without a clearly designated sponsor or institutional organizer. These ceremonies are typically adapted to local environmental conditions, involve minimal logistical arrangements, and are generally simple in form, making limited use of sophisticated audiovisual technologies. From a thematic perspective, many of the poems and elegies recited in these gatherings are drawn from repertoires previously popularized by well-known male eulogists in countries such as Iran and Iraq and are therefore familiar to many participants. Another significant feature is the presence of children—both girls and boys under approximately seven or eight years of age—who are permitted to attend women's spaces. These children may be regarded as living witnesses to the ritual events, contributing to the intergenerational transmission of memories, practices, and meanings associated with the Arba'in pilgrimage and women's mourning traditions.

Conclusion: The findings indicate that women's mourning gatherings within the Arba'in pilgrimage are characterized by a high degree of fluidity and adaptability. Their organizational structures and ritual frameworks are continuously shaped by the dynamic conditions of the pilgrimage environment. Through the blending of ritual forms and the incorporation of diverse mourning practices, these gatherings generate new configurations of religious expression. In this sense, women's mourning ceremonies during Arba'in can be understood as mobile and fluid ritual practices that evolve alongside the movement of pilgrims, both formally and thematically. This fluidity contributes to the enrichment of participants' sacred experiences and religious lives, even when manifested in temporary, fragmented, and localized forms. Such flexibility and responsiveness to the spiritual atmosphere of the pilgrimage constitute one of the defining characteristics of these women's mourning gatherings.

Keywords: Ethnography, Women's Mourning Ceremonies, Arba'in Pilgrimage, Sociology of Women's Mourning Rituals, Anthropology of Women's Mourning Rituals, Sacred Life.

مطالعه مردم‌نگارانه مجالس عزاداری زنان در آیین پیاده‌روی اربعین (مطالعه موردی: توصیف و بررسی دو مجلس عزاداری زنان در شهر کربلا، ۱۴۰۲ش/ ۱۴۴۵ق) / حیات قدسی سیال در میانه یک فرا آیین مذهبی

اکرم گروسی^۱، سعید طاووسی مسرور^۲

چکیده

آیین‌های عزاداری پیرامون واقعه عاشورا، همواره و در طول تاریخ، یکی از ارکان محوری آیین‌های مذهبی تشیع را شکل داده‌اند. در این راستا و در یک دهه اخیر، پیاده‌روی اربعین به یکی از برجسته‌ترین آیین‌ها، مبدل شده است. آیینی که با حضور اقشار مختلف مردم و از ملیت‌ها و اقوام متعدد که اغلب از دو کشور عراق و ایران هستند، برگزار می‌شود. برپایی مجالس عزاداری (عمدتاً با حضور زنان و مردان در کنار یکدیگر و بعضاً در میانه فقط گروه‌های مردان و در مواردی کمتر، منحصرراً در جمع‌های زنانه) از جمله رویدادهای میدانی آیین پیاده‌روی اربعین محسوب می‌شود. این پژوهش، مطالعه‌ای مردم/ جامعه‌شناختی موردی از دو مجلس عزاداری زنانه شکل گرفته در مسیر برپایی این آیین است. برپایی مجالسی که با صورت‌بندی و فرم‌های مخصوص به خود در کنار محتوای ویژه، دارای پیامدهای متعددی که یکی از مهم‌ترین‌شان تلفیقات میان فرهنگی برآمده از آن‌هاست، می‌باشد. حضور مداوم، مشاهده، مشاهده مشارکتی، مصاحبه، تصویربرداری، یادداشت نویسی و... از جمله ابزارهای یاری‌دهنده در راستای ثبت و ضبط داده‌های یافت شده می‌باشند. در راستای یافته‌های به‌دست‌آمده، لزوم توجه به زمینه‌سازی برگزاری مجالس سخنرانی و عزاداری عمومی، به‌تناسب زبان ملیت‌ها و اقوام حاضر در جلسه و تا جای ممکن استفاده از مطالب و اشعار و نوحه‌های مشترک بین الاذهانی در این مجالس، جهت استفاده بهتر زائران عزادار زن و مرد، یادآور می‌شود.

واژگان کلیدی

مردم‌نگاری، مجالس عزاداری زنان، آیین پیاده‌روی اربعین، جامعه‌شناسی مجالس عزاداری زنان، مردم‌شناسی مجالس عزاداری زنان، حیات قدسی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

a.garousi91@gmail.com

۲. عضو هیات علمی دانشگاه علامه طباطبائی (ره)، تهران، ایران.

saeed.tavoosi@atu.ac.ir

مقدمه

کربلا و عاشورا یک مقوله معرفت‌شناختی برای تشیع است. مقوله‌ای که حتی کیهان‌شناسی و درنهایت، فلسفه اجتماعی و اندیشه حیات جمعی آن‌ها را تعیین می‌کند و شکل می‌دهد. تشیع بر همین مبنا، نه فقط تاریخ، بلکه خلقت را هم تفسیر می‌کند، زیرا برای شیعه، هیچ کجا کربلا نمی‌شود (رحمانی، ۱۳۵۹: ۲۵۹) و واقعه کربلا محوری است که تمام تاریخ حول آن می‌چرخد (اسکات‌آقایی، ۱۴۰۳: ۱۹). در همین راستا، پیاده‌روی اربعین یکی از رویدادهای مرتبط با واقعه عاشورا و شهر کربلا می‌باشد که در سالیان اخیر به یکی از برجسته‌ترین و پرازدحام‌ترین (جمعیت‌های میلیونی)، آیین‌های مذهبی شیعی مبدل شده است. راهپیمایی اربعین به صورت کنونی از سال ۱۳۱۹ قمری (۱۲۸۰ ش)، با تشویق و مدیریت میرزا حسین نوری، صاحب مستدرک (۱۳۲۰ ق)، آغاز و به تعبیر دقیق‌تر احیا شد و جز در ایام حکومت صدام که از برگزاری گسترده آن جلوگیری می‌شد، همواره رشدی فزاینده داشته است (الویری، ۱۳۹۸: ۲۸۰). این آیین نیز همانند بیشتر آیین‌های مذهبی دیگر، با حضور عموم مردم (زنان و مردان)، از اقشار و طبقات مختلف مردم (اغلب ایرانی و عراقی و به نسبت کمتر از دیگر ملیت‌ها) برگزار می‌شود. همچنین آیین پیاده‌روی اربعین به تناسب موقعیت‌مندی زمانی و مکانی (در بازه زمانی حدود دوهفته‌ای و در طول مسیر بین شهر نجف تا کربلا)، بستر و زمینه‌ای جهت برپایی مراسمات و آیین‌های متعدد و متنوع در میانه برگزاری خود می‌باشد (فی الجمله و به گونه‌ای مختصر و اجمالی، دال اصلی ما جهت چرایی نسبت دادن عبارت «فرا آیین» بر مراسم پیاده‌روی اربعین، همین موضوع می‌باشد). یکی از این مراسمات و آیین‌ها، برگزاری مجالس عزاداری (عمومی و با حضور مردان و زنان، تنها مردانه و یا خاصه زنانه)، در مسیر پیاده‌روی می‌باشد. در همین راستا، این پژوهش تلاش دارد تا در ضمن توصیف و شرحی موردی از برخی مجالس عزاداری زنانه شکل گرفته در میانه این فرا آیین گسترده و پر رویداد، در ادامه، تبیین و تحلیلی از شاخصه‌ها و پیامدهای ماحصل برپایی این مجالس را ارائه دهد.

زنان و آیین‌های عزاداری پیرامون واقعه عاشورا

مراسم سوگ مذهبی در جماعت‌های شیعی، به تناسب احکام دینی و رسوم سنتی به تناسب مداح و ذاکرین جلسه، از دیرباز به سه صورت برگزار می‌شده است. ۱. جلساتی که با حضور عموم زنان و مردان تشکیل می‌شد و مداح و ذاکر آن از آقایان

بود. ۲. جلساتی که فقط مردان مستمع و مخاطبش بودند و لذا مداح و ذاکر آن نیز از مردان بود. ۳. جلساتی که مستمعین و مخاطبان آن منحصرأً شامل بانوان می‌شد و مادحین و ذاکرین، هم از زنان و یا در مواردی از مردان بودند. (مداحی یک زن در حضور گروه‌های مردان، بسیار نادر و از جمله موارد استثنای خاص عقیدتی، سیاسی و یا عرفی محسوب می‌شود).

در این میان، با توجه به احکام و آداب ویژه‌ای که در اسلام و مذهب تشیع نسبت به چگونگی به نمایش گذاشتن و آشکار کردن بعضی از مختصات خاص زنان (پوشش بدن، صوت‌های آوازی و غنائی و...) وجود دارد، برخی از نقش‌آفرینی‌های زنان در ارتباط با برگزاری آیین‌های عزاداری، دور از انظار عمومی بوده و در پوشش‌هایی از فضا و مکان صورت گرفته و می‌گیرد. در کنار این مطلب، دلایل دیگری همچون بی‌سواد بودن و عدم اهتمام زنان قلم به دست مشارکت‌کننده، برای ثبت و ضبط ابعاد مختلف این مجالس، عدم تمایل بانیان و زنان مشارکت‌کننده جهت معرفی خود و آشکار شدن تمامی رویدادهای شکل‌دهنده این مراسمات و... عواملی جهت کمتر ثبت و ضبط شدن گزارش‌ها از چگونگی مشارکت زنان در برگزاری مجالس عزاداری مذهبی بوده است. با این وجود، با توجه به شواهد و گزارش‌های متعددی که از اعصار و زمان‌های مختلف (چه از شهرها و قومیت‌های مختلف ایرانی و چه جماعت‌های شیعی غیر ایرانی) برجای مانده، مشارکت و حضور زنان به شیوه‌ها و مدل‌های متنوع در هر مرحله از تمهیدات و برپایی مراسمات عزاداری مذهبی را ثابت و آشکار می‌کند. در امتداد همین گزارش‌های رسیده از مقاطع زمانی و مکانی مختلف است که می‌توان ادعان داشت، درحالی‌که مؤلفه‌های جهان‌شمولی مختلفی در باورها و اعمال شیعی وجود دارد، تجارب مذهبی زنان شیعی عموماً بسیار متنوع و متفاوت بوده است. در همین امتداد، رویه‌ها هم ممکن است بر اساس ترجیحات شخصی، تفاسیر مذهبی، شیوه‌های فرهنگی رایج، آرمان‌ها یا هنجارهای تعامل / تفکیک جنسیتی، آداب و رسوم منطقه‌ای، سطح تحصیلات، یا پیشینه اجتماعی - اقتصادی متفاوت باشد (اسکات آقایی، ۲۰۱۴: ۲۷). به هر تقدیر، چیزی که مشهود و ثابت است، حضور و نقش‌آفرینی زنان در برپایی مجالس عزاداری و به انحای شیوه‌های مختلف است. نقش‌آفرینی که طبق شواهد و قرائن مختلف، پس از انقلاب اسلامی ۵۷، از حاشیه بودگی به مرکز و متن آورده شده است (بهار، ۱۳۸۰). همچنین این مجالس عزاداری زنانه با وجود اشتراکات، به تناسب شرایط زمانی، مکانی، محیطی، زمینه‌مندی معرفتی

مشارکت‌کنندگان و...، فرم و محتوای متفاوتی را به خود دیده است. در امتداد همین امر و چنانچه مشاهده می‌شود، برپایی مجالس عزاداری زنان در بستر آیین پیاده‌روی اربعین نیز دارای مؤلفه‌ها و شاخصه‌های ساختاری و عاملیتی مخصوص به خود است. در ادامه به توصیف و بررسی برخی از این مؤلفه‌ها و شاخصه‌ها، در مواردی از این مجالس برپاشده، خواهیم پرداخت.

روش پژوهش و لزوم رعایت اخلاق انسانی و علمی در ثبت و گزارش یافته‌ها

این پژوهش با رویکرد کیفی و به روش مردم‌نگارانه، صورت گرفته است. مردم‌نگاری علم و هنر توصیف یک گروه انسانی - اعم از نهادهای آن، رفتارهای میان فردی، محصولات مادی و عقاید آن گروه - است (انگروزیانو، ۱۳۹۶: ۴۶). مردم‌نگاری میدانی یا مطالعه مشارکتی، در واقع روشی واحد یا مجموعه‌ای از روش‌های دقیقاً تعریف شده نیست. در عوض راهبردی است چندمنظوره، رویکردی حاوی انواعی از فنون گردآوری اطلاعات، مشتمل بر انواع مطالعه، از مطالعات بی‌سروصدا گرفته تا مشارکت تمام عیار پژوهشگری که عمیقاً و فعالانه درگیر فعالیت‌های محلی می‌شود (اروین، ۱۳۸۶: ۳۴۴). مشاهده مشارکتی مطلوب، غرق شدن در فرهنگ یا شیوه زندگی یک گروه است (بهرام‌پور، ۱۳۸۷: ۴) لذا یک مردم‌نگار باید به‌خوبی، توانایی همراهی و همدلی با گروه و قومی که می‌خواهد به بررسی آن بپردازد را داشته باشد. از سوی دیگر، مشاهده و ثبت نقش‌آفرینی زنان در برخی مناسبت‌ها و مراسمات به دلایل متعدد مذهبی، سنتی و عرفی که خواستار پوشیدگی بیشتر و عدم آشکارسازی برخی رفتارها و اعمال زنان در مرئی و منظر عموم و مردان هستند، محققانی هم‌جنس را می‌طلبد، که این امر، در آیین‌های اسلامی و شیعی، دلالت و لزوم بیشتری می‌یابد. چنانچه می‌توان گفت، گردآوری اطلاعات درباره حیات دینی زنان، توسط زنان محقق لازم است. به‌عبارت‌دیگر مردم‌شناسی زنان در عرصه مطالعات دین نمی‌تواند به نتیجه مطلوب برسد مگر اینکه زنان وظیفه گردآوری اطلاعات را بر عهده داشته باشند (گیویان، ۱۳۹۰: ۳۷ در انگوتی، ۱۳۹۷). در همین راستا، نگارنده که خود از جنس زنان است، بیش از پنج سال متوالی (به‌غیراز وقفه دو سال کروناایی در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ ش)، در آیین پیاده‌روی اربعین کشور عراق (چه به‌عنوان زائر و چه در نقش خادم یک موكب) حضور داشته است. در ادامه، با وجود تجربه زیسته چندساله و هم‌زمان با ایام اربعین سال ۱۴۰۲ ش، شرایط لازم برای حضور چندباره در این میدان فراهم آمد. این حضورها و در میان زائران (خصوصاً زنان زائر) بودن، زمینه‌ای جهت مشاهده، مشارکت،

ثبت تصویر و در سطحی بالاتر مشاهدات مشارکتی و گفت‌وگو و مصاحبه‌های موردی و مفصل را ایجاد کردند. یکی از رویدادهای میدانی که مورد بررسی و توجه جدی نگارنده این پژوهش قرار گرفت، مجالس عزاداری زنان‌های بود که مواردی از آن در مسیر پیاده‌روی اربعین شکل گرفته و برپا می‌شود. در این میان، با توجه به عقاید و باورهای مذهبی راجع به لزوم پوشیدگی بیشتر بدن و نهان داشتن صوت‌های آهنگین زنان در برابر مردان و حساسیت‌ها و مطالباتی که از سوی مشارکت‌کنندگان و زنان زائر عزادار حاضر نسبت به چگونگی ثبت تصاویر از ایشان در این مجالس وجود داشت، تلاش شد تا روند انجام و ارائه یافته‌های پژوهش، با رعایت نکات اخلاقی لازم و در راستای دفع و رفع این دغدغه‌ها، صورت گیرد.

پیشینه پژوهش

مهری بهار (۱۳۸۰)، در مقاله‌ای با عنوان (نقش و جایگاه زنان در مراسم عزاداری)، تلاش کرده تا نشان دهد مشارکت زنان در عزاداری‌ها در گذشته بیشتر جنبه حاشیه‌ای داشته و امروزه (بعد از انقلاب اسلامی ایران)، نقش محوری و کانونی‌تری را بر عهده گرفته‌اند و فعالیت‌های جدیدی جهت ساماندهی، مدیریت، طراحی و برنامه‌ریزی در اجرای مراسم عزاداری و نظارت بر نحوه عزاداری ایفا می‌کنند. مزگان دستوری (۱۳۹۴)، در کتابی به نام مناسک مذهبی زنانه در آینه تاریخ (نگاهی جامعه‌شناختی به فرایند تکوین هیئت‌های مذهبی زنان) که برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد ایشان است، تلاش داشته تا در ابتدا با مروری تاریخی، روند شکل‌گیری مناسک عزاداری زنان در بستر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی زنان در مقاطع مختلف زمانی را مورد بررسی قرار دهد. ایشان در ادامه، با مکمل کردن مشاهدات میدانی در کنار مطالعات اسنادی، مدلی از گونه‌شناسی هیئت‌های مذهبی زنانه در دهه (۱۳۷۶ تا ۱۳۸۶ ش) را دسته‌بندی کرده و ارائه می‌دهد. این گونه‌شناسی در نهایت به سه دسته (هیئت‌های سنتی زنانه - هیئت‌های عامه‌پسند نوین زنانه و هیئت‌های معرفت‌گرای زنانه) تقسیم می‌شود. عطیه خاکساری فرد و صدیقه سوری (۱۳۹۶)، در پژوهشی با عنوان (فهم پدیدارشناسانه تجربه زیسته زنان از حضور در مجالس مذهبی زنانه)، تلاش داشتند تا با استناد به نظریه یوآخیم واخ به فهم پدیدارشناسانه و نیز سنخ‌شناسی تجربه زیسته دینی زنان از حضور در مجالس و هیئات مذهبی پردازند. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که تجربه زیسته زنان از حضور در مجالس مذهبی در سه سنخ فکری، عملی

و اجتماعی و به شرح الف) فکری: کسب اجر اخروی و نزدیکی به خدا. تأثیر مثبت این‌گونه حضور بر روح و روان آدمی (کسب آرامش) با آگاهی بیشتر از قرآن و احکام دین و زندگی ائمه (ع؛ ب) عملی: پیدا کردن گزینه‌های مناسب و مذهبی جهت ازدواج، تأثیر مثبت در زندگی خانوادگی و زناشویی (بهبود روابط زوجین و والدین و فرزندان) و پرکردن اوقات فراغت؛ ج) اجتماعی: شرکت در امور خیریه اجتماعی، آگاهی از وضعیت زندگی دوستان و خویشان و در صورت نیاز کمک به آنان و دید و بازدید خانوادگی (صله ارحام)، می‌باشد. کامران اسکات‌آقایی (۱۴۰۳) به‌عنوان ویراستار کتاب (زنان کربلا، نمایش آیینی و گفتمان‌های نمادین در اسلام شیعی مدرن)، مجموعه مقالات پژوهشی در باب چگونگی برگزاری مراسمات مذهبی زنان در مناطق مختلف جهان را گردآوری کرده است. این کتاب با ترجمه ملیحه درگاهی، توسط انتشارات یکشنبه منتشر شده است. اسکات‌آقایی، نشان دادن و از حاشیه درآوردن حضور فعالانه زنان شیعی در مناسک مذهبی را ایده و استدلال اصلی پژوهش‌های این کتاب دانسته است. در همین راستا ما در این کتاب شاهد مجموعه‌ای از مطالعات چگونگی نقش‌آفرینی زنان، پیرامون مراسمات عزاداری زنان و مرتبط با واقعه کربلا، که در اقصی نقاط دنیا برگزار و توسط مجموعه‌ای از پژوهشگران ایرانی و خارجی تهیه و تدوین شده، هستیم. همچنین، در این میان هر یک از پایان‌نامه‌ها و رساله‌هایی با عناوین مینا بهمن‌زاده (۱۳۹۲)، تحلیل مردم‌شناختی مجالس مذهبی زنانه (مورد مطالعه: محله جنت‌آباد جنوبی)؛ بصیره رحمانی قره یونلو (۱۳۹۲)، تحلیل مردم‌شناختی آیین‌های سوگواری خانوادگی و مذهبی زنان آذری در شهر کرج (مطالعه موردی باغستان کرج)؛ (زینب غیور (۱۳۹۳)، مدل‌سازی عامل محور پیدایش هنجارهای اجتماعی، با استفاده از مردم‌شناسی یک روزه زنانه در مشهد)؛ (سمیه کاظم بیکی (۱۳۹۴)، شیوه تبلیغ حسی - ذهنی در مناسک لطمیه زنان در تهران)؛ (فاطمه جانی (۱۳۹۶)، مطالعه تطبیقی سبک زندگی زنان جلسات مذهبی در مناطق ۱، ۴، ۵، ۱۸ تهران)؛ (یاسمین علی محمدی پزشکی (۱۳۹۸)، فرهنگ موسیقایی مجالس زنانه تهران مطالعه موردی روضه‌خوانی و مداحی)؛ (فریبا زرمهر (۱۳۹۹)، نقش موسیقی و کارکرد فرهنگی- اجتماعی آن در مجالس مولودی خوانی زنان شهر اصفهان)؛ (سمانه سلامی (۱۳۹۹)، شناخت وضعیت برگزاری جلسات مذهبی بانوان شمیران و نقش شیوع بیماری کرونا بر آن)؛ (عطیه خاکساری فرد (۱۴۰۰)، فهم جامعه‌شناختی انگیزه‌ها و تجربه‌های زنان از حضور در مجالس مذهبی زنانه)؛ (ریحانه شفیق (۱۴۰۱)، سبک زندگی زنان

خانه‌دار مذهبی: کارکردهای جلسات مذهبی زنانه و برنامه‌های تلویزیونی مذهبی؛ (ساینا سزاوردخت فاروقی (۱۴۰۱)، دیدگاه‌های زنان درباره کارکردهای شفابخشی اذکار و ادعیه در زیست موسیقایی شهر مشهد)، از زاویه‌ای به بررسی بعضی مؤلفه‌های مجالس مذهبی زنان در برخی نقاط داخل کشور پرداخته‌اند. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، هنوز پژوهش مستقل و موردی، پیرامون مجالس و مراسمات مذهبی زنانه که در دل و میانه آیین پیاده‌روی اربعین شکل می‌گیرد، صورت نگرفته است. نگارنده در این مقاله تلاش دارد تا با رویکرد کیفی و شیوه مردم‌نگارانه، مواردی از این مجالس عزاداری زنانه را توصیف و بررسی کرده تا قدمی هر چند کوچک، در جهت ثبت، مطالعه و شناخت ابعاد مختلف یکی از آیین‌های شکل‌گرفته میدانی مراسم پیاده‌روی اربعین، برداشته باشد.

یافته‌های پژوهش

حضور در آیین پیاده‌روی اربعین

موکب ثامن الحجج (ع) دانشگاه تربیت مدرس، از سال (۱۳۹۳ ش) و با هسته اولیه تعدادی از دانشجویان محصل و فارغ‌التحصیل تحصیلات تکمیلی این دانشگاه، آغاز به کار کرد. در چند سال نخستین و با توجه به بودجه و امکانات بسیار کم، این تیم فقط به ارائه خدمات فرهنگی، آن‌هم با ضمیمه شدن در دیگر موکب‌های بزرگتر، می‌پرداخت. بعد از گذشت چند سال و از سال (۱۳۹۷ ش) و با افزایش کمک‌های مردمی، تهیه لوازمات مورد نیاز و یافتن یک مکان استقرار در مسیر پیاده‌روی اربعین (در ورودی شهر کربلا و در نزدیکی عمود ۱۳۳۳)، در کنار ملحق شدن تیم جهادی پزشکی، پرستاری و درمانی از دانشگاه علوم پزشکی دزفول، تیم دانشگاهیان تربیت مدرس (متشکل از افراد هسته اولیه و افزوده شدن نیروهای جدید)، توانست یک موکب مستقل را شکل دهد. پس از آن بود که هر ساله (به‌جز دو سال ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ ش، به دلیل شیوع بیماری همه‌گیر کرونا) و تاکنون، این موکب برپا شده در محدوده ابتدای شهر کربلا، هم‌زمان خدمات پزشکی و فرهنگی را به زائران اربعین ارائه می‌دهد. نیروهای خادم این موکب نیز هر ساله شناور و متغیر بوده و عمدتاً متشکل از نیمی مرد و نیمی زن، و از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان رشته‌ها، مقاطع تحصیلی و سنین مختلف و از شهرها و قومیت‌های سراسر کشور می‌باشند. همچنین، تعدادی از افراد غیردانشگاهی که مشاغل و مهارت‌های مختلف و مرتبط با نیازمندی‌های موکب را دارا

هستند هم در میان خادمان حضور دارند. در این میان، ممکن است چندین دختر و پسر کودک و نوجوان نیز به همراه پدر و مادرشان، کاروان خادمان موکب ثامن الحجج (ع) را همراهی کنند.

تصویر از نگارنده، (صفر ۱۴۴۵ ق، شهریور ۱۴۰۲ ش)

موکب فرهنگی و درمانی (ثامن الحجج (ع)، دانشگاهیان تربیت مدرس) و (سلامت کانون جهادی، دانشگاه علوم پزشکی دزفول) که به طور مشترک در حال ارائه خدمات به زائران مسیر پیاده روی اربعین در ابتدای ورود به شهر کربلا هستند.

۱. گزارش یک مجلس عزاداری زنانه در حسینیه‌ای در شهر کربلا

۱-۱. فضای حسینیه مکانی برای برگزاری مجالس عزاداری زنانه

روز ۱۰ صفر ۱۴۴۵ ق (۵ شهریور ۱۴۰۲ ش) که ده روز تا روز اربعین (۲۰ ماه صفر) بازه زمانی داشت، در یک ساختمان دو طبقه، در ابتدای شهر کربلا و در نزدیکی عمود ۱۳۳۳ (مسافت بین شهر نجف تا کربلا که مهم‌ترین مسیر پیاده روی اربعین می‌باشد، با (۱۴۵۲) ستون سیمانی که به فاصله حدود هر پنجاه متر از یکدیگر و در بین بزرگراه میان دو شهر ساخته شده، تقسیم بندی شده است. به هر یک از این ستون‌های سیمانی، یک عمود گفته می‌شود که به ترتیب با عدد یک تا (۱۴۵۲) که آخرین و نزدیک‌ترین

عمود به زیارتگاه حرمین امام حسین (ع) و حضرت عباس (ع) می‌باشد، شماره‌گذاری شده‌اند. وجود این عمودها باعث شده تا آدرس‌دهی و مکان‌یابی زائران و حاضران در مسیر پیاده‌روی، به‌واسطه شماره این عمودها مشخص شود، اسکان‌یافته و ارائه خدمات در موکب دانشجویی برپاشده، را آغاز کردیم. در واقع این ساختمان دوطبقه، یک حسینیه (حسینیه مکان و فضایی است که در آن آیین‌ها و مراسمات مذهبی برگزار می‌شود) با نام «ابوالفضل‌العباس (ع) اهالی کربلا» می‌بود، که طبقه بالای آن را برای اسکان آقایان و طبقه همکف را به مکان استقرار خانم‌ها، اختصاص داده بودند. در راهرویی ورودی ساختمان و از مکانی که پله‌های عبوری آقایان به سمت طبقه بالا قرار داشت، پرده‌های ضخیمی آویزان شده بود تا محل اسکان خانم‌ها کاملاً پوشیده بماند و مردان اجازه ورود به آنجا را نداشته باشند. همچنین، از درب ورودی تا روی پرده‌های آویزان شده، عبارات نوشته شده بر روی چندین پلاکارد (به دو زبان عربی و فارسی)، محل اختصاصی زنان را مشخص کرده و عدم اجازه ورود مردان به این مکان‌ها را اعلام کرده بودند. طبقه همکف که جهت استفاده زنان اختصاص یافته و گروه بانوان موکب دانشگاه در آن استقرای اولیه پیدا کرده بودند، یک سالن بزرگ بود که به نظر امکان جای دادن سیصد الی چهارصد نفر در آن وجود داشت. کف این سالن، خالی از هر پوششی بود؛ اما دورتادور این سالن، به تعداد ظرفیت نفرات، یعنی سیصد الی چهارصد عدد، مجموعه‌ای از تشک‌های تک نفره و بالش‌ت، جهت زیرانداز و استفاده افراد، قرار داده شده بود. به‌گونه‌ای که هر خانم زائری که وارد این سالن می‌شد، یک تشک از کنار دیوار برداشته و با انتخاب جای خالی از سالن، به مقدار همان یک تشک، سهم محیطی جهت اسکان در سالن را می‌یافت. در این میان، کودکان نیز، سهمی مشابه هر زن بزرگسال داشتند. گروه‌های مختلف زنان، از صبح زود تا آخر شب وارد این سالن شده و پس از جاگرفتن، بعضی ممکن بود که پس از ساعاتی استراحت، حسینیه را ترک کرده و برخی نیز اقامت چند شبانه‌روزی در این حسینیه را انتخاب کنند. ناگفته نماند که در طرف دیگر راهرویی ورودی به سالن مختص زنان، مکانی که مجموعاً پنج سرویس بهداشتی و پنج حمام را شامل می‌شد، به استفاده زنان اختصاص داده بودند. پنجره‌های سالن استقرار زنان بسته و پرده‌هایی از آن‌ها آویزان بود و با توجه به گرمای این روزهای سال (شهریور ۱۴۰۲ ش)، چندین پنکه سقفی و فن‌های خنک‌کننده که در میانه برخی پنجره‌ها قرار داشتند، قدری از دمای محیط کاسته و جریان هوا را تنظیم می‌کردند. همچنین، تعدادی کمد و قفسه که کتاب‌های

قرآن، زیارات و ادعیه را در خود جای داده و همچنین تعدادی مبیل راحتی، در طول یکی از دیوارهای سالن قرار داشتند.

تصاویر از نگارنده (۱۰ صفر ۱۴۴۵ق، ۵ شهریور ۱۴۰۲ش): حسینیه ابوالفضل العباس (ع) اهالی کربلا، نزدیک عمود ۱۳۳۳، در مسیر پیاده روی اربعین که محل اسکان شبانه روزی مردان و زنان زائر، در طی حدود دو دهه منتهی به روز اربعین (۲۰ صفر)، می باشد.

۲-۱. برگزاری مراسمات مذهبی زنانه در حسینیه

همان‌گونه که شرح داده شد، این حسینیه به‌عنوان محل اسکان شبانه‌روزی زائران مسیر پیاده‌روی اربعین در ابتدای شهر کربلا بود و لذا به‌صورت متناوب گروه‌های مختلف زنان و مردان (خانوادگی، کاروانی و فردی)، از اقوام و ملیت‌های مختلف (عمدتاً ایرانی و عراقی)، به آن وارد شده، چند ساعت و یا چند روزی در آن استقرار یافته و سپس آنجا را ترک می‌کردند. در میانهٔ همین ساعات و روزها، در سالن اسکان زنان (طبقهٔ همکف)، هر از گاهی شاهد شکل‌گیری حلقه‌هایی از زنان این اقوام و ملیت‌های مختلف بودیم که دورتادور یکدیگر نشسته و مشغول خواندن ادعیه و زیارات (عمدتاً زیارت عاشورا و دعای توسل) می‌شوند. عمده این حلقه‌ها، با روضه‌خوانی و مداحی‌های انفرادی یک یا دو نفر از زنان آغاز شده و با جمع‌خوانی زنان آن‌گروه ادامه می‌یافت.

۳-۱. آغاز شکل‌گیری یک مجلس عزاداری زنانه همگانی در حسینیه

دو روزی از استقرار کاروان موبک دانشگاهی ما (زنان در طبقه همکف و مردان در طبقه بالا) در این حسینیه می‌گذشت. بعد از صرف صبحانه که در بیرون از حسینیه به زائران ارائه می‌شد، به سالن اسکان زنان بازگشتیم. ساعت حدود ده صبح بود که دو خانم به همراه ساک شخصی، باند پخش صوت و میکروفن دستی به همراه چند زن دیگر وارد سالن شده و بر روی میبل‌های گوشه دیوار جای گرفته و چند زن همراه نیز با حلقه زدن در مقابل ایشان، روی زمین نشستند. در همین حال، یکی از دو زن نشسته بر میبل، بلندگو و میکروفن را روشن کرده و به دست زن همراه کناری خود رساند.

تصویر از نگارنده (۱۰ صفر ۱۴۴۵ ق، ۵ شهریور ۱۴۰۲ ش): حلقهٔ زنان ایرانی و عراقی در مقابل دو زن مداح فارس زبان و عرب زبان در حسینیه (ابوالفضل العباس (ع) اهالی کربلا)، در مسیر پیاده‌روی اربعین و محدودهٔ ورودی شهر کربلا

۴-۱. چگونگی برگزاری مراسم عزاداری

خانمی که بلندگو را به دست گرفت، شروع به خواندن زیارت عاشورا کرد. از لحن و صوت این خانم می‌توانست فهمید که ایشان باید یک زن خوزستانی ایرانی که زبان عربی را خوب می‌داند، باشد. در میانه خواندن زیارت عاشورا بود که این خانم، دقایقی را هم به روضه‌خوانی فارسی و عربی پرداخت. در ادامه، نوبت به مداحی و سینه‌زنی رسید. خانم مداح که قرائت زیارت عاشورا و روضه‌خوانی را به پایان برده بود، در ابتدا، شروع به خواندن اشعاری به زبان عربی کرد. (ایها الممنوع من ماء الفرات... به ابی انت و امی یا حسین و...). حاضرین نیز با بر سینه و یا بر روی ران پا زدن و با تکرار مصرع (به ابی انت و امی یا حسین) با وی همراهی می‌کردند. با پایان یافتن اشعار عربی، خواندن ابیات فارسی و هماهنگ با همان موسیقی و قافیه، توسط خانم مداح ادامه پیدا کرد. (ای گل خوشبوی بین‌الحرمین... به ابی انت و امی یا حسین / ...). درواقع مصرع (به ابی انت و امی یا حسین)، همان قسمتی بود که برای تمامی زنان حاضر در مراسم (ایرانی، عراقی و...) آشنا و شناس بوده و همدلی و همخوانی کاملی با آن می‌کردند. پس از خواندن این اشعار، خانم مداح، بلندگو را به دست زنی که کنار دستش نشسته بود داد تا مداحی را به زبان عربی ادامه دهد. ظاهر، لهجه و لحنی که از ایشان دیده و شنیده می‌شد، از اصالت عرب بودن این زن خبر می‌داد که با ارتباطی که بعد از جلسه با ایشان برقرار کردم، این موضوع نیز ثابت شد. در طی این مراحل، زنان و کودکان زائری که در موكب، مشغول استراحت و انجام کارهای شخصی خود بودند، با مرتب کردن ظاهر و پوشاندن بیشتر سر و بدن خود، در مقابل این زنان مداح جمع شده و در شنیدن مداحی و روضه، گریستن، به سر و سینه زدن و ... با ایشان همراه شدند. قالب و فرم عزاداری که شامل سینه زنی، زدن به روی ران پا و یا ضربه زدن به صورت، سر و پیشانی، و حتی حرکات شور سرپایی (سینه‌زنی و بر بازوهای دست زدن، پای‌کوبی و انجام هروله سرپایی عربی) و آرام گرفتن افراد حاضر، به تناسب خواندن اشعار مداحی فارسی و عربی، تغییر کرده و به آداب و سنت‌های ایرانی و یا کاملاً عربی و عراقی درآمده و توسط زنان اجرا و نمایش داده می‌شد.

۵-۱. مصاحبه‌ای باز و صمیمی با زن مداح ایرانی این مجلس عزاداری

با پایان یافتن کامل مجلس عزاداری، به کنار زن ایرانی مداح رفته و گفت‌وگویی صمیمانه را با ایشان آغاز کردم. خانمی میان‌سال، با تحصیلات دیپلم، اهل اهواز و مادر چهار فرزند. این خانم توضیح داد، مداحی در مجالس مذهبی را از مادر مداحشان

که چند سالی هست فوت کرده، به ارث برده و از وی آموخته است. خانواده ایشان که در اهواز ساکن هستند، با برخی خانواده‌های عراقی (عمدتاً ساکن شهر بصره) ارتباط خویشاوندی داشته و لذا به‌طور معمول، اهالی این دو شهر و کشور با یکدیگر رفت‌وآمد خانوادگی دارند. به همین دلیل، این خانم و اکثر خانواده ایشان به هر دو زبان فارسی و عربی عراقی تسلط داشته و با هر دو زبان سخن می‌گویند. وی در ادامه بیان کرد که چند سالی هست که در ایام برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین، به همراه چند خانم مداح ایرانی و عراقی دیگر و درحالی‌که بلندگو و پخش صوت کوچکی را به همراه دارند، قدم در مسیر پیاده‌روی گذاشته و در مکان‌ها (در واقع موکب‌هایی) که شرایط مناسب و مهیا باشد، مجالس مذهبی زنانه را برپا می‌کنند.

ایشان در کنار امید به کسب ثواب و پاداش الهی، برپایی این مجالس عزاداری زنانه را نوعی ادای دین و انجام وظیفه جهت بزرگداشت و یادآوری بیشتر عظمت ائمه و پیشوایان دین می‌دانست. همچنین وی اشاره داشت که برای برپایی این مجالس در طی مسیر پیاده‌روی اربعین، دستمزد و هزینه‌ای را از کسی دریافت نمی‌کند. در واقع برگزاری این مجالس به‌صورت خویش‌فرما و بدون هماهنگی قبلی با فردی صورت می‌گیرد؛ اما در این میان، ممکن است مبلغی به عنوان هدیه، به همراه درخواست خواندن یک قطعه روضه معین و یا ادعیه‌ای مشخص، از سوی زنی زائر به وی اعطا شود. در همین راستا، ادعیه و زیارات مشهور (مانند زیارت عاشورا و دعای توسل و...) در کنار اشعار روضه و مداحی عربی و فارسی (که عمدتاً از اشعار مداحان مرد شناخته‌تر شده ایرانی و عراقی انتخاب کرده و در دفترچه‌ای یادداشت کرده بودند)، متون مورد استفاده ایشان در این مجالس مذهبی زنانه را شکل می‌دادند. همچنین معلوم شد خانم مداحی که در ادامه، اشعار عربی را خوانده و مداحی می‌کرد، یکی از دوستان و خویشان عرب عراقی ایشان است.

۲. گزارش یک مجلس عزاداری زنانه در منزل یک خانواده کربلایی

۱-۲. مکان و فضای برگزاری مراسم عزاداری

بعد از رسیدن به محل موکب خدمت و اسکان دو روزه در یک ساختمان نزدیک به آن (که توصیف آن گذشت)، یکی از خانم‌های میان‌سال کاروان که از دانشجویان قدیمی دانشگاه تربیت‌معلم قزوین، اهل اهواز و آشنا به زبان عربی بود، در موکب کناری حسینه که با پخش جای و... از زائران پذیرایی می‌کرد، به‌طور تصادفی با یک زن عراقی کربلایی هم‌صحبت می‌شود. در پی همین گپ و گفت، این زن عراقی، خانم

میان سال هم کاروانی ما، به همراه تمامی همراهان زن موکب را با تعبیر بسیار گرم و مشتاقانه، دعوت به اسکان در منزل شخصی شان می‌کند. منزلی که، طی کردن مسافت مابین آن تا موکب محل خدمت، حدود پانزده دقیقه‌ای زمان می‌برد. در پی این مطلب، با هماهنگی که با مسئول و مدیر موکب صورت گرفت، گروه زنان کاروان، برای اسکان به منزل این خانواده کربلایی نقل مکان کردند. این خانه به صورت ویلایی و در دو طبقه، به سبک دوبلکس درون ساختمانی، ساخته شده بود. طبقه همکف متشکل از دو اتاق نشیمن و یک آشپزخانه به همراه یک سرویس بهداشتی که دورتادور یک هال کوچک میانی قرار داشتند، می‌بود. دیوارهای هر یک از اتاق‌ها، با کتیبه‌ها و پرچم‌هایی با نام و نشان امام حسین (ع) و حضرت زینب (س)، آذین‌بندی شده بود. مرد صاحب‌خانه و همسر خانم عراقی دعوت‌کننده که بعدها متوجه شدیم، در حرفه خرید و فروش آهن و آلات ساختمانی مشغول است، به همراه دو پسر نوجوانشان (شانزده‌ساله و یازده‌ساله) منزل را ترک کرده و در طول مدت حضور ما، به موکب یکی از اقوام و بستگان‌شان رفته و این چند شبانه‌روز را در بیرون از خانه و در آنجا سپری می‌کردند. در واقع یک زندگی مشترک حدود ده روزه تا روز اربعین، بین ما که زنان ایرانی میهمان بودیم با زنان صاحب‌خانه عراقی میزبان (مادر و دو دختر و چند زن از خویشاوندان و همسایگان که برای کمک و یا مهمانی به صاحب‌خانه سر می‌زدند)، آغاز شده بود. در روزهای آغازین این زندگی مشترک و جمعی، ایما و اشاره در کنار ترجمه چند نفری از دوستان هم‌گروهی که اصلیت خوزستانی داشتند و با زبان عربی آشنا بودند، ارتباطات بین دو گروه زنان میهمان و میزبان را برقرار می‌کرد؛ اما در ادامه و بعد از چند روز گفت‌وگوهای خودمانی و تنگاتنگ، با درک مشترک بیشتر از ایما و اشاره‌ها، در کنار فهم حداقلی که از زبان فارسی و عربی برای دو طرف حاصل شده بود، روابط بین فردی و مورد نیاز، روان‌تر و سهل‌تر شده بود. ناگفته نماند، بعد از گذشت یک روز، اهالی خانه روبروی همین ساختمانی که ما در آن ساکن شده بودیم و متوجه حضور و استقرار گروه زنانه ما در همسایگی خود شده بودند، این بار از جمع مردان کاروان دعوت کردند تا از حسینیه به منزل ایشان نقل مکان کنند. این‌گونه بود که در نهایت تمامی افراد کاروان، در دو منزل شخصی روبه‌رو و در محدوده ابتدای شهر کربلا، تا پایان دوره ده‌روزه برپایی موکب، اسکان پیدا کردند.

۲-۲. برپایی خودجوش یک مجلس عزاداری زنانه

ساعت حدود هشت شب و سه روز قبل از روز اربعین (۱۲ شهریور ۱۴۰۲ ش) بود.

یک‌سوم خانم‌های گروه (حدود هشت نفر) که شیفت کاریشان بود، برای ارائه خدمات به موکب محل خدمت رفته و دوسوم افراد (حدود شانزده نفر)، در محل اسکان، یعنی در این خانه شخصی کربلا مانده بودند. در میان افراد باقی مانده در منزل، برخی‌ها در حال گفت‌وگو با یکدیگر، یا سر درگوشی همراه، یا در حال خواندن نماز و دعا و یا در حال کارهای شخصی و یا در پی انجام وظایف محول شده برای محل اسکان، بودند. در این میان، جمعی از دوستان کاروان ایرانی به همراه خانم میزبان و دخترانش (یک دختر بیست‌ساله و یک دختر چهارساله) و سه زن از بستگان ایشان که امشب به مهمانی حاضر بودند، در آشپزخانه و بر سر یک سفره، مشغول صرف وعده شام بودند. این شام نیز توسط دو نفر از خانم‌های گروه مهمان ایرانی که وظیفه تهیه وعده‌های غذایی افراد مستقر در محل اسکان را داشتند، از موکب‌های واقع در مسیر پیاده‌روی، تهیه شده بود. بعد از صرف شام و درحالی‌که افراد دورتادور اتاق آشپزخانه به‌صورت یک حلقه نشسته بودند، یکی از خانم‌های مهمان ایرانی شروع به خواندن مداحی فارسی (قدم قدم، پای علم، ایشالله اربعین میام سوی حرم...) با موضوع اربعین کرد. زنان ایرانی که این اشعار را در یاد داشتند نیز با ایشان هم‌نوا شدند. در طی همین دقایق، باقی زنان مهمان ایرانی حاضر در خانه هم به این جمع ملحق شده و تعداد همخوان‌ها بیشتر شد. همچنین زنانی که لباس غیر رسمی منزل را به تن داشتند، اکثراً یک روسری به سر انداخته و با پوشاندن موهای خود، به افراد در حال عزاداری ملحق شدند. بعد از تمام شدن مداحی فارسی، یکی دیگر از خانم‌های ترک‌زبان موکب که کارشناس ارشد بیویست و اهل تبریز بود، شروع به خواندن اشعار و مداحی به زبان آذری کرد. در این میان زنان عراقی که معلوم بود به معنای هیچ‌یک از این اشعار فارسی و آذری واقف نیستند، با سینه زنی و یا زدن بر روی ران پای خود، با گروه زنان ایرانی همراهی می‌کردند. در ادامه، یکی از دختران ایرانی حاضر که دانشجوی کارشناسی ارشد ریاضیات دانشگاه تربیت مدرس و اهل خرمشهر بوده و کاملاً به زبان عربی آشنایی داشت، شروع به خواندن یک مداحی با لحنی پر سوز و غمگین به زبان عربی کرد. (دَلَّوَل دَلَّوَل یا عبدالله دَلَّوَل (ترجمه: لالایی ای عبدالله لالایی) / نام نام یا یمه الولد نام (ترجمه: بخواب بخواب مامان جان پسرم بخواب) / و...). با خواندن این عبارات، حالا این زنان عراقی بودند که هم‌نوا با این دختر ایرانی می‌شدند و بقیه مهمانان ایرانی که فقط معانی جزئی از این اشعار را می‌فهمیدند، در حال گریستن، با سینه زنی و زدن بر روی ران پاها، با ایشان همراهی می‌کردند.

بعد از تمام شدن این مداحی‌های سه زبانه، تمامی حاضرین روبه حرم امام حسین (ع) ایستاده و به نشانه احترام دست بر سینه گذاشته، و سپس همگی با هم (السلام علی الحسين و علی بن الحسین و علی اولاد الحسین و علی اصحاب الحسین) را همخوانی کردند. عباراتی که برای تمامی خانم‌های مجلس (ایرانی و عراقی و فارس زبان و عرب زبان)، آشنا و مفهوم بود. بعد این همخوانی، نوبت به دعای انتهای مجلس عزاداری رسید. خانم صاحب‌خانه عراقی که فردی میان‌سال و مادر چهار فرزند بودند، چند دعا به زبان عربی کرد که معانی برخی از آن‌ها را متوجه شدم (خدایا شفاعت امام حسین (ع) را در دنیا و آخرت شامل حال ما بفرما، خدایا عاقبت همگی ما رو ختم به خیر بکن، خدایا ثواب زیاد به همه زائران امام حسین (ع) بده، خدایا همه مسافران را به سلامت به وطنشان برگردان، خدایا مشکلات مؤمنین و مؤمنات را برطرف کن، خدایا حاجات همه این جمع را برآورده بکن) و در ادامه چند دعای خودمانی به زبان عربی که ایشان به زبان آوردند و با وجود آنکه اغلب ما زنان ایرانی مهمان، متوجه معانی آن‌ها نمی‌شدیم، با دست‌های رو به آسمان بلند شده، بعد از شنیدن هر کدام، الهی آمینی می‌گفتیم.

تصویر از نگارنده (۲۰ صفر ۱۴۴۵ ق، ۱۵ شهریور ۱۴۰۲ ش): زن میزبان عراقی در حال بدرقه گروه زنان ایرانی که حدود ده روز در منزل ایشان به صورت شبانه‌روزی اسکان داشتند.

تصویر از نگارنده (۲۰ صفر ۱۴۴۵ ق، ۱۵ شهریور ۱۴۰۲ ش): تعدادی از اعضای کاروان ایرانی موكب خدمت‌رسانی ثامن‌الحجج (ع) (جمعی از دانشجویان و دانشگاهیان سراسر کشور با محوریت نیروهای دانشگاهی تربیت مدرس)، در کنار مردان و زنان میزبان عراقی در روز آخر اسکان.

۳. توصیف برخی از شاخص‌های صوری و محتوایی مراسمات عزاداری زنانه در مسیر پیاده‌روی اربعین

همانند هر رویداد اجتماعی، مجالس عزاداری زنان که در بستر زمانی و مکانی آیین پیاده‌روی اربعین برگزار می‌شود، ویژگی‌های صوری و محتوایی مخصوص به خود را دارا هستند.

۱-۳. از بُعد فرمی و صوری، می‌توان به مؤلفه‌های چگونگی پوشش، لباس و ظواهر شکل‌دهنده زنان مشارکت‌کننده در این مجالس عزاداری، چگونگی انجام و نمایش عزاداری توسط زنان عزادار حاضر، شکل و نماسازی محیطی فضا و مکان برپایی مجالس عزاداری زنان و... اشاره کرد. چنانچه مشاهده می‌شود، پوشش و لباس زنان عزادار و در واقع زنان زائر عزادار در این مجالس، چه از شهرهای عراق و چه از اقوام و ملیت‌های دیگر کشورها، به تناسب یک مسافر در مسیر یک سفر دور، و با شرایط سخت و در میانه مصائب مختلف می‌باشد. پوشش و لباس‌های تجملاتی و پرزرق و برق که بعضاً در برخی مجالس عزاداری و در زمان‌ها و مکان‌های دیگر بر تن زنان عزادار مشاهده می‌شود، در این مجالس جایگاهی ندارد. همچنین، غالباً زنان زائر با همان احوالات و آثار خستگی و به‌هم‌ریختگی ظاهری و نمایان در بدن و

پوشش، در یک موکب و مکان بین‌راهی مسیر پیاده‌روی حاضر شده و در عین حال، بدون برنامه‌ریزی و اطلاع قبلی و با همان سر و شکل، در میانه یک مجلس عزاداری زنانه نیز قرار می‌گیرند.

نشستن نامنظم و حلقه وار افراد در کنار یکدیگر که غالباً بدون هیچ‌گونه طبقه‌بندی خاص منزلتی، سنی، ملیتی و قومی و... صورت می‌گیرد، ارتباط نزدیک و رو در رو زنانِ زائرِ عزادار با یکدیگر و همچنین زنان زائر با زنان روضه‌خوان و مداح، خواندن و شنیدن مداحی‌ها و انجام دادن عزاداری‌هایی با زبان‌های متعدد به شیوه‌های متفاوت و از قومیت‌های مختلف، عمدتاً برپایی مجالس به صورت خودجوش و بدون متولی و بانی مالی مشخص و معین، اجرای روند برنامه به صورت خودگردان و به تناسب فضا و شرایط پیش‌آمده محیطی، بدون داشتن پذیرایی خاص و از قبل آماده شده، برگزاری غالباً ساده و خالی از فناوری‌های معمول و پیچیده صوتی و تصویری و... از دیگر شاخص‌های صوری و فرمی مجالس عزاداری زنان، در میانه مسیر برگزاری آیین پیاده‌روی اربعین است.

۲-۳. از سوی دیگر و از منظر درون‌مایه و محتوا، غالباً از اشعار و مداحی‌هایی که قبلاً از مداحان مرد شناخته‌شده ایرانی، عراقی و... شنیده شده و تا حد زیادی برای عموم مخاطبان ایرانی، عراقی و... آشنا بوده و در یاد و خاطر ایشان حاضر است، جهت خواندن در این مجالس استفاده می‌شود. همچنین، آمادگی و انتظار ذهنی و روحی و حتی بدنی برای شنیدن و انجام دادن عزاداری به تناسب شرایط و حال و هوای حاکم بر زمان و فضای برگزاری این مجالس، از شاخص‌های دیگر فضای حاکم بر این مجالس می‌باشد. در ضمیمه این موارد، حضور کودکان (دختران و پسران کوچک‌تر از حدود هفت و هشت سال که مجوز حضور در محل اسکان زنان را پیدا می‌کردند)، در کنار زنان حاضر در این مجالس، به‌سان شاهدان زنده که در حال ثبت و ضبط رویدادهای میدانی این مجالس عزاداری هستند، محسوب می‌شوند. شاهدان زنده‌ای که در ادامه می‌توانند به نقش افراد حلقه وصل و ناقلان فعال رویدادهای بین نسلی درآمده و چگونگی برپایی این مجالس و دیگر رویدادهای آیین پیاده‌روی اربعین در سال‌های آینده را بر عهده گرفته و آنها را رغم بزنند.

با در کنار هم قرار دادن مجموعه مؤلفه‌های صوری و محتوایی، می‌توان سیالیت و انعطاف‌پذیری ساختارها و چارچوب‌های برپایی این مجالس عزاداری زنان، نسبت به شرایط شکل گرفته در درون اتمسفر آیین پیاده‌روی اربعین را به خوبی مشاهده کرد.

مجالسی که با درهم شدگی فرم‌های آیینی و تلفیق شیوه‌های عزاداری، ساختارهای جدیدی را بروز و ظهور داده و به نمایش می‌گذارند. در واقع ما شاهد نوعی مجالس عزاداری زنانه غیرثابت و سیالی هستیم که پا به پای مشارکت‌کنندگان مسافر زائرش در حال سیر و حرکت، هم متناسب با فرم و هم به تناسب محتوا، می‌باشند. هم‌نوا و همراه با این سیالیت، افزودن بر غنای حیات قدسی، ولو به صورت نقطه‌ای، مقطعی و گسسته، به اقتضا و همگام با حال و هوای معنوی آیینی که در دل آن، این مراسمات مذهبی زنانه برگزار می‌شود، یکی دیگر از شاخصه‌ها و پیامدهای ماحصل این مجالس عزاداری را شکل می‌دهد.

نتیجه‌گیری

آیین‌ها ابزارهای قدرتمندی هستند برای واشکافی لایه‌های تودرتوی نمایش اجتماعی، چراکه عمیق‌ترین و درونی‌ترین ارزش‌های فرهنگی را که این نمایش اجتماعی در آن تعبیه شده است و در آن به اجرا درمی‌آید، آشکار می‌کنند (ترنر، ۱۹۸۴: ۸۲ در گیویان، ۱۴۰۱: ۲۹). چنانچه برپایی مجالس عزاداری که یکی از ارکان آیین‌های مذهبی جماعت‌های شیعی محسوب می‌شوند، حامل پتانسیل‌های خاص جهت تولید و بازتولید این ارزش‌های فرهنگی بوده و هستند. همچنین انواع مختلفی از هویت‌ها نیز به واسطه این رویدادهای آیینی حفظ شده و می‌شوند. در این راستا، محله‌ها رایج‌ترین واحد سازمان‌دهی مناسب را شکل می‌داند، اما هویت‌های دیگر مانند قومیت، قبیله و وابستگی‌های منطقه‌ای نیز بسیار رایج بودند. لذا همواره گرایش آشکاری برای گروه‌های قومی مانند عرب‌ها، ترک‌ها و کردها وجود داشته که هیأت‌ها، حسینیه‌ها یا تکیه‌های خود را تشکیل دهند. به‌طور معمول این مراسم حداقل تا حدی به زبان مادری آن‌ها اجرا می‌شد و آن‌ها به تنوع منطقه‌ای خود در اعمال آیینی افتخار می‌کردند و حس سالمی از رفاقت درونی و رقابت بیرونی با سایر گروه‌های قومی نشان می‌دادند... از این رو می‌توان گفت که مناسب کر بلا به نوعی همانند چسب عمل کرده و به گردهمایی گروه‌های مختلف اجتماعی، خانوادگی، حرفه‌ای، شرکتی یا هویتی کمک کرده است (اسکات‌آقایی، ۱۴۰۲: ۱۹۹). اما در این میان، به بهانه رویدادهای مختلف ملی و فراملی، در مواقعی، آداب و سنت‌های بومی و عرفی و مذهبی در ذیل هویت‌های مختلف، فراتر از مرزهای جغرافیایی و درون قومی می‌رود. یکی از ماحصل این باهم شدن‌ها، تلفیقات فرهنگی متعدد و با شاخصه‌ها و مولفه‌های بدیع می‌باشد.

چنانچه تلفیقات فرهنگی که بررسی موردی این پژوهش به آن اختصاص داشت، در بستر یک فراآیین مشترک مذهبی (مراسم پیاده‌روی اربعین که در دل خود مجموعه‌ای از آیین‌ها را به نمایش می‌گذارد) و به بهانه برپایی مراسمات مشترک مذهبی (مجالس عزاداری زنانه)، به منصفه ظهور رسیده است. در واقع سه عامل (بسترسازی همگانی شدن آیین پیاده‌روی اربعین / عزاداری پیرامون واقعه کربلا به‌عنوان یک مراسم مشترک مذهبی بین قومی و مللی / تجمع زنان شیعی و حتی غیر شیعی از اقوام و ملیت‌های متعدد و از طبقات مختلف جامعه، ولی دل‌باخته و علاقه‌مند به پیشوای سوم شیعیان در زمان و مکان یکسان)، امکان شکل‌گیری این تلفیقات فرهنگی را فراهم آورده‌اند. همچنین این امر پیامدهای متعددی را نیز با خود همراه کرده است. پیامدهایی در ابعاد شخصی، بین فردی، اجتماعی و شبکه‌ای فراجمعی. در همین راستا، اسکات‌آقای (۱۴۰۳: ۶۵)، در بررسی چگونگی تأثیرگذاری نمادها و آیین‌های شیعی بر زنان در ایران دوره قاجار به موارد زیر اشاره می‌کند:

۱. مادها و آیین‌های شیعی عمیقاً کارکردهای شخصی را در زندگی زنان پارسای شیعی ایفا می‌کردند که شامل جنبه‌های روان‌شناختی، عاطفی و معنوی می‌شود؛

۲. نمادگرایی شیعی که در آن جنسیت به شیوه‌های مهمی کدگذاری شده بود، هم به‌عنوان ابزاری برای انتقال هویت‌ها جنسیتی و ایدئال‌های جنسیتی خاص از نسلی به نسل دیگر عمل کرد؛

۳. این نمادها و آیین‌ها به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم برای ایجاد و حفظ انواع پیوندها، هویت‌ها و روابط اجتماعی و نیز موقعیت اجتماعی عمل می‌کنند؛

۴. درحالی‌که این نمادها و مناسک به طرق خاصی به‌عنوان ابزاری برای تقویت هنجارهای محدودکننده اجتماعی برای زنان عمل می‌کردند، ولی درعین حال فرصت‌هایی را برای استقلال، موقعیت، نفوذ و مشارکت اجتماعی عمومی بیشتر برای برخی از زنان مذهبی فراهم کردند.

ضمن تأکید بر امتداد این چهار صورت تأثیرگذاری برای آیین‌ها و مراسمات مذهبی زنانه در عصر حاضر، با توجه به برجسته شدن آیین پیاده‌روی اربعین در یک دهه اخیر و برگزاری مجالس عزاداری عمومی و زنانه در میانه این آیین که گزارش مواردی از آن گذشت، می‌توان گزاره‌های دیگری را نیز به این چهار صورت تأثیرگذاری افزود.

اول: ایجاد هویت‌های مشترک فراملیتی و کم‌رنگ شدن مرزهای انحصاری

فرهنگی که با پیوندهای بین فردی میان افراد اقوام و ملل مختلف و فراهم شدن تجربه‌های زیسته مادی و معنوی مشترک در مجالس عزاداری عمومی، یا مردانه و یا زنانه، در میانه آیین بین‌المللی پیاده‌روی اربعین، سامان می‌یابد. به‌گونه‌ای که در این مجالس، نوعی زبان همدلانه (در اشعار روضه‌خوانی و مداحی فارسی، عربی، ترکی و...) در کنار نمادها و نشانه‌های مشترک و یا غیر مشابه غریبه‌زدایی شده (در چگونگی فرم و نمایش بدن در مراحل روضه‌خوانی و مداحی) به نمایش درمی‌آید. همچنین، در امتداد این زبان همدلانه و نماد و نشانه‌های به اشتراک گذاشته میان همه افراد شرکت‌کننده در این مجالس، سطح تجربه زیسته قدسی و ادراک و فهم همگانی و بین‌جمعی افراد از عزاداری نیز از غنای بیشتری برخوردار می‌شود.

دوم: بسترسازی مجالس عزاداری زنانه در جهت گسترده‌تر شدن شبکه ارتباط فراجمعی و فراملی میان میزبانان و میهمانان آیین پیاده‌روی اربعین (چنانچه برپایی این مجالس عزاداری در موبک‌های زنان، زمینه‌ای جهت ایجاد آشنایی‌های بیشتر شده و بعضاً تعاملات موردی‌تر و خاص‌تر برای تأمین و رفع نیازهای احتمالی طرفین را فراهم می‌آورد) را می‌توان یکی دیگر از پیامدها و ماحصل این رویداد مذهبی دانست.

در انتها، ذکر این نکته حائز اهمیت است که پژوهش‌های موردی بیشتر و درعین‌حال، عمیق‌تر و دقیق‌تر، پیرامون چگونگی برپایی، نقش‌آفرینی زائران و افراد حاضر و کارکردها و پیامدهای مجالس و مراسمات مختلف مذهبی (زنان و مردان)، در مسیر آیین پیاده‌روی اربعین، راه‌گشای شناخت و فهم همه‌جانبه‌تر و مبسوط‌تر از این رویدادها خواهد بود. همچنین با تهیه و تدوین و انتشار این یافته‌ها، می‌توان با فربه کردن و غنی‌سازی مجموعه داده‌های مرتبط، قدمی در جهت ارتقای مباحث نظری و تئوری در ذیل رویکردهای علمی‌گرایش‌های جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، مطالعات فرهنگی، علوم ارتباطات و... (دین، مذهب، آیین و فرهنگ) و حتی با سویه‌های نگرشی بدیع و تازه برداشت. چنانچه مشاهده می‌شود، پیرامون آیین‌های مذهبی اسلامی - شیعی زنان، پژوهش‌های آکادمیک و علمی اندک بوده و بعضاً به علت عدم آشنایی صحیح و مناسب پژوهشگر با کلیت عوامل شکل‌دهنده این مجالس، برداشت‌ها و نتایج نادرست و غیردقیقی در برخی از این پژوهش‌ها ارائه شده و می‌شود. از سوی دیگر و در وهله رویکرد عملی و عینی، این یافته‌های نظری می‌تواند جهت استفاده مسئولان

تنظیم سیاست‌گذاری‌های کلان مرتبط با آیین پیاده‌روی اربعین و در ساحت‌های خردتر و برای متولیان و دست‌اندرکاران برپایی موبک‌های مردمی ارائه خدمات در مسیر پیاده‌روی، مورد توجه قرار گیرد. همچنین در ساحت سیاست‌گذاری‌های کلان، با توجه به فراآیین بودن پیاده‌روی اربعین و برگزاری مراسمات و آیین‌های متعدد و متنوع و از جمله برپایی مجالس عزاداری در میانه آن، مسئولان می‌باید این مجالس را به‌عنوان بخش مهم در غنا دادن و قوام بخشیدن به فضای معنوی، فرهنگی، شناختی، ارتباطی، فراملی و... و در امتداد همه اینها، عامل مؤثر در شکل دادن تجربه‌زیسته و حیات قدسی زائران، محسوب کرده و مورد توجه قرار دهند. در همین راستا، ایشان می‌توانند ضمن همفکری و همیاری با متولیان برگزاری موبک‌های مردمی مستقر در مسیر پیاده‌روی، تا جای ممکن، زمینه ایجاد اراده و عزم جهت آماده‌سازی مکان‌های عمومی اسکان زائران، جهت برپایی مجالس سخنرانی و عزاداری که زنان نیز بتوانند به‌صورت مناسب و هم‌زمان با مردان، استفاده و بهره خود از این مجالس داشته باشند را هموار کرده و مورد توجه قرار دهند. همچنین در این میان، به نسبت مخاطبان زن و مرد حاضر در هر مراسم عزاداری، توجه به زبان ایراد سخنرانی و خواندن اشعار و نوحه‌های مشترک بین الاذهانی ملل و اقوام را نباید از یاد برد. در کنار این موارد، با آگاهی بخشی بیشتر افکار عمومی مردم و زائران زن و مرد، از اهمیت چگونگی و پیامدهای برگزاری مجالس سخنرانی و عزاداری در مسیر پیاده‌روی اربعین، بستر انجام رفتارها و کنش‌های غیرقابل‌پذیرش در شرع و سنت‌های دینی و اخلاقی از افراد مختلف در این مجالس، به بهانه انجام عزاداری، کمتر شکل گرفته و حاضران زن و مرد عزادار، خود مانع روی دادن این ناهنجاری‌ها و کژکارکردها خواهند بود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

منابع و مأخذ

- اروین، الکساندر. ام (۱۳۸۶). مردم‌شناسی کاربردی (نسخه الکترونیک)، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: افکار.
- اسکات‌آقایی، کامران (۱۴۰۲). شهدای کربلا، نمادها و مناسک شیعی در ایران مدرن، ترجمه ملیحه درگاهی، تهران: یکشنبه.
- اسکات‌آقایی، کامران (۱۴۰۳). زنان کربلا، نمایش آیینی و گفتمان‌های نمادین در اسلام شیعی مدرن، ترجمه ملیحه درگاهی، تهران: یکشنبه.
- الویری، محسن (۱۳۹۸). ظرفیت‌های تمدنی اربعین در: اربعین جهانی دیگر، گردآورنده: مسعود معینی‌پور. تهران: سوره مهر.
- انگروزینو، مایکل (۱۳۹۶). درآمدی بر مردم‌نگاری. ترجمه جبار رحمانی و محمد رسولی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- انگوتی، زینب (۱۳۹۷). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، چگونگی و دلایل حضور و مشارکت زنان ایرانی در پیاده‌روی اربعین، وزارت علوم، دانشکده غیرانتفاعی رفا. گروه علوم اجتماعی. گرایش مطالعات فرهنگی.
- بهار، مهری (۱۳۸۰). نقش و جایگاه زنان در مراسم عزاداری. *مجله پژوهش زنان*، ۱۱(۱)، ۱۵۹-۱۷۷.
- بهرام‌پور، شعبانعلی (۱۳۸۷). مردم‌نگاری و کاربرد آن در ارتباطات. *فصلنامه رسانه*، ۱۹(۱)، ۵۷-۷۸.
- doi 20.1001.1.10227180.1387.19.1.4.4
- خاکساری‌فرد، عطیه و صدیقه سوری (۱۳۹۶). فهم پدیدارشناسانه تجربه زیسته زنان از حضور در مجالس مذهبی زنانه. *مجله راهبرد فرهنگ*، ۱۰(۳۸)، ۱۶۵-۱۸۴.
- رحمانی، جبار (۱۳۹۵). آیین و اسطوره در ایران شیعی. تهران: خیمه.
- دستوری، مژگان (۱۳۹۴). مناسک مذهبی زنانه در آینه تاریخ (نگاهی جامعه‌شناختی به فرایند تکوین هیأت‌های مذهبی زنان). قم: خیمه.
- گیویان، عبدالله (۱۳۸۵). آیین، آیین‌سازی و فرهنگ عامه پسند دینی. *نشریه مطالعات فرهنگی و ارتباطات*، ۲(۵)، ۱۷۹-۲۱۱.
- Alexander M, E (2007). Applied anthropology, Translated by: Mehrdad Vahdati. Tehran: Afkar. [In Persian]
- Alviri, M (2019). Article: Civilizational Potentials of Arbaeen in: Arbaeen of Another World. Compiled by: Masoud Moeinipour. Tehran: Soure Mehr. [In Persian]
- Angrosino, M (1997). An Introduction to Ethnography. Translated by Jabbar Rahmani and Mohammad Rasouli. Tehran: Culture, Art and Communications. [In Persian]
- Angouti, Z (2018). Master's thesis, How and reasons for the presence and participation of Iranian women in the Arbaeen march. Ministry of Science, Non-profit Faculty of Welfare. Department of Social Sciences. Cultural Studies Major. [In Persian]
- Bahar, M (2002). The role and status of women in mourning ceremonies. *Journal of Women's Research*, Volume 1. Issue 1. pp. 159-177. [In Persian]

- Bahrapour, S (2008). Ethnography and its application in communications. *Quarterly Journal of Media*, Year 19, Issue 1. pp. 57-78. **[In Persian]**
- Dastori, M (2015). Women's Religious Rituals in the Mirror of History (A Sociological Look at the Process of Formation of Women's Religious Bodies). Qom: Khimeh. **[In Persian]**
- Givyan, A (2006). Ritual, Ritualization and Popular Religious Culture. *Journal of Cultural Studies and Communications*, Volume 2. Issue 5. pp. 179-211. **[In Persian]**
- Khaksarifard, A and Souri, S (2017). Phenomenological understanding of women's lived experience of attending women's religious gatherings. *Journal of Cultural Strategy*, Volume 10, Issue 38. pp. 165-184. **[In Persian]**
- Rahmani, J (2016). Ritual and Myth in Shiite Iran. Tehran: Khimeh. **[In Persian]**
- Scott-Aghaei, K (2023). The Martyrs of Karbala, Shiite Symbols and Rituals in Modern Iran. Translated by Malihe Dargahi. Tehran: Sunday. **[In Persian]**
- Scott-Aghaei, K (2024). Women of Karbala, Ritual Performance and Symbolic Discourses in Modern Shiite Islam. Translated by Malihe Dargahi. Tehran: Sunday. **[In Persian]**

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.